

*Andrea Kiss*FLOODS AND LONG-TERM WATER LEVEL CHANGES IN
MIEVEAL HUNGARY

Springer, 2019. 896 oldal

Kiss Andrea 2019-ben megjelent kötete a középkori Magyarország áradásainak és hosszú távú vízszintváltozásainak mindenre kiterjedő elemzésével új perspektívába helyezi a hazai klíma- és környezettörténeti kutatásokat. A Springer Water sorozatban megjelent angol nyelvű kötet a szerzőnek a Közép-európai Egyetemen (CEU) 2011-ben megvédett doktori disszertációja alapján készült. Kiss korábbi kutatásai a környezettörténet, a történeti klimatológia, a tájtörténet, a tájrekonstrukció kérdéseire, illetve az utóbbi ezer évben történt természeti csapások rövid és hosszú távú vizsgálatára összpontosítottak. E komplex, interdiszciplináris stúdiumok alapját az adja, hogy a szerző a történettudományok mellett a földtudományok területén is magas szintű ismeretekkel rendelkezik, s az utóbbi években több, vízi erőforrásokkal és geoinformatikával foglalkozó kutatócsoportnak is tagja volt. Az ezekben végzett kutatómunka során remek lehetősége adódott a disszertációjában felhasznált forrásanyag jelentős bővítésére, mely által egy minden korábbinál teljesebb vizsgálat születhetett a középkor és kora újkor Magyar Királyság árvizeiről és vízszintváltozásairól. Monumentális, csaknem 900 oldalas terjedelme ellenére a könyv felépítése könnyen áttekinthető, gondolatmenete logikus és jól követhető. A szerző a témát hat, egymáshoz szervesen kapcsolódó fejezetben tárgyalja, melyekhez bőséges irodalomjegyzék és egy több mint száz oldalas függelék csatlakozik. A kötet (Árvizek és hosszú távú vízszintváltozások a középkori Magyarországon) az első olyan nagyvű összefoglaló, amely a középkori Kárpát-medencét az áradások és a kor éghajlati összefüggéseinek szemszögéből vizsgálja.

A kutatás interdiszciplináris módszertana az egykorú írott források elemzésén túl a természettudományos (földtani) és régészeti eredményeken alapszik. Ezzel az összetett szemléletű megközelítéssel lehetőség nyílt Európa (azon belül a Kárpát-medence) középkori vízszint-anomáliáinak bemutatására, az árvizek modellezésére is. A középkori áradások részletes tanulmányozásával intenzitásuk, a természeti környezetre és társadalomra gyakorolt hatásaik egyaránt vizsgálhatóvá váltak. Bár az időbeli keretet a 11–15. század jelenti, a kutatás jellegéből adódóan lehetőség nyílt hosszú távú időjárási trendek megfigyelésére is (az úgynevezett kis jégkorszak előtti korokra vonatkozóan, akár a 6. századig visszamenően). Az írott források többszintű feldolgozásával a szerző a Kárpát-medence árvizeinek vízrajzi, környezettörténeti és társadalmi hátterének felderítésére is törekszik az áradásokra vonatkozó esettanulmányok segítségével. A kötet előszavából azonban megismerhetők azok a korlátok is, amelyekkel a szerzőnek számolnia kellett a középkori időjárási anomáliák elemzése során. A legfontosabb ilyen tényező, hogy a Kárpát-medencével kapcsolatos források száma viszonylag csekély (összehasonlításként megállapítható, hogy az európai krónikák és évkönyvek jóval több információt nyújtanak e témában, mint a hazai oklevelek). A másik dolog, amit ezzel kapcsolatban figyelembe kellett venni, az a forrásanyag egyenetlen időbeli eloszlása volt, ugyanis a 15–16. századhoz képest jóval kevesebb adat maradt fenn az Árpád- és Anjou-kor évszázadaiból.

A kötetben található adatoknak, a kutatás módszertanának és eredményeinek értelmezéséhez biztos támpontot nyújt a bevezető fejezet, melyben az összes releváns információ megtalálható a középkori Közép-Európa árvizeiről, vízszintingadozásairól (3–20.) és az ebben az időszakban kimutatható főbb klimatikus periódusokról. (2.) A környezeti háttér ismertetése szintén elengedhetetlen a középkori árvizek vizsgálata során, ezért a második fejezet a Kárpát-medence vízrajzi-földrajzi viszonyainak bemutatására fókuszál. Ebben a szakaszban alapvető információkhoz juthatunk arról, hogy milyen mértékű lehetett a folyamszabályozások előtti vízborítottság,

melyek a Duna és a Tisza mellékfolyói és e folyóvizek főbb hidrológiai jellemzői, de vannak adatok a nagyobb és dokumentált áradásokról is. (51–78.) Ez a tömör természettudományos áttekintés szilárd alapot nyújt a következő fejezetek archeológiai és forrásközpontú vizsgálataihoz. A középkor környezeti változásainak és demográfiai hátterének elemzése mellett a szerző a településtörténeti jellemzőket is áttekinti, külön kitérve a 13–14. századi településpusztasodás jelenségére is. (78–100.) Nagyon jól illeszkedik mindebbe a korra jellemző gazdaságtörténeti folyamatok bemutatása. Ezt Kiss Andrea a középkori mezőgazdaság, földhasználat, illetve a víz- és ártéri gazdálkodás tájformáló szerepén keresztül ismerteti. (100–120.)

A harmadik nagy fejezetben azok a természettudományos és régészeti kutatási eredmények sorakoznak fel, melyek összefüggésbe hozhatók a Kárpát-medence hosszú távú víztani változásaival (ilyenek a cseppkövekből és a tavi üledékekből nyerhető információk). Az itt található szerteágazó kutatástörténeti összefoglalóban a szerző kitér számos tavi üledékvizsgálat tapasztalataira (például a Balatonra, illetve a Cserhát, a Mátra és a Tatra területén lévő állóvizekre vonatkozóan), de található itt néhány tőzeglápokat érintő elemzés is. (144–153.) A felvázolt kutatások ismeretében a szerző igyekszik választ adni arra a kérdésre, hogy a régészeti feltárások során észlelt talajszint-emelkedésnek lehetett-e valamilyen köze a növekvő vízszinthez, illetve a folyók áradásaihoz? Nagy alaposággal mutatja be a feltételezett korabeli környezeti körülményeket, párhuzamba állítva azokat a mai viszonyokkal, miközben szem előtt tartja a településhálózat és az egyes falvak, városok morfológiájának változásait is. Ehhez az elemzéshez, illetve a folyó- és a talajvízszint-változás rekonstruálásához a dunai térség, a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl egyes régióinak középkori leletanyagát egyaránt számba veszi, a könnyebb átláthatóság érdekében táblázatos formában is összefoglalva az ide vonatkozó régészeti eredményeket. (210–212., 215–217., 220–222.) A közép- és hosszú távú vízszint-ingadozások kimutatásához egyrészt a Duna mentén feltárt kolostorok, másrészt számos település és vár régészeti dokumentációja (például védő- és támfalak, kutak, vermek, padlószintek, illetve a helyreállításokra utaló jelek vizsgálata) szolgál bizonyítékkal. A régészeti leletanyag tanulmányozását az üledékvizsgálatok tapasztalataival ötvözve számos összefüggés kirajzolódott a középkor vízszintváltozásaira vonatkozóan. Ezek megértését nagyban elősegíti, hogy Kiss az azonosítható klimatikus korszakok áradásait, szárazabb periódusait és hidroklimatikus tendenciáit térképeken is ábrázolja. (199., 201., 204.)

A környezeti-éghajlati-régészeti keretekbe logikusan illeszkedik a források és vizsgálati módszereik bemutatása a negyedik fejezetben. Kiss Andrea az általa összegyűjtött középkori írott dokumentumokat három fő szempont mentén elemzi. Ismerteti a források típusait (jogi, egyházi, elbeszélő és gazdasági), azok fő jellemzőit, valamint a téma kapcsán mutakozó forrásértékeket is. A dokumentumok kritikai feldolgozásának nagy jelentősége van, melyet a szerző lelkiismeretesen el is végez. A jogi-adminisztratív források csoportjába oklevelek tartoznak, melyek túlnyomó többsége határjárásokról ad információkat. Ezekből kiderül, hogy az áradások többféle következménnyel járhattak: 1. meghiúsíthatták a határjárást, 2. veszélyeztethették az utazást, 3. elpusztíthatták a határjeleket, azaz a szó szoros és átvitt értelmében is „elmoshatták” a birtokhatárokat. Az egyházi vonatkozású dokumentumok közül a szentté avatási perek hivatalos iratai nyújtanak még jól használható adatokat, így például Árpád-házi Szent Margit 1270. és 1276. évi szentté avatási jegyzőkönyveiben áradásokról szóló tanúságtételek is olvashatók. A kevés elbeszélő forrásból Bonfini munkája és a szentek legendái tartoznak még a vizsgálható bizonyítékok körébe. A gazdasági és adminisztratív dokumentumok csoportját a pozsonyi hídmesterek számadásai és tizedszedők beszámolóik alkotják. (248–262.) Az információk eloszlásának tér- és időbeli egyenetlenségét jól szemlélteti az a térkép, mely a legjobban és a leggyengébben adatolt régiókat ábrázolja. (263.) A kutatás módszertanának fontos részét képezi továbbá a középkori oklevelekben előforduló, árvizeket jelölő latin és német nyelvű kifejezések értelmezése is. Kiss az áradások (feltételezett) intenzitását szintén igyekszik

figyelembe venni, melyre a forrásokban szereplő, ezek nagyságára utaló korabeli becslésekből, szóhasználatból következett.

A kötet ötödik, legnagyobb terjedelmű egysége egy csaknem háromszáz oldalas „gyűjtemény” az árvizekhez kapcsolódó középkori dokumentumokból. Ebben az összeállításban, illetve a vizsgálatban is kizárólag az eredeti forrásokban előforduló, 1001 és 1500 közé datálható természetes árvizekről szóló dokumentációk szerepelnek. A függelékben is megtalálható 334 írott forrást felhasználva Kiss Andrea a lehető legalaposabb elemzésre törekszik: kitér a környezeti körülményekre, a keltezés kérdéseire, arra, hogy az áradások milyen évszakban történtek és milyen kiterjedést értek el. Az esettanulmányok kidolgozásához használt eszköztár igen széles skálán mozog: a konkrét források értékeléséhez Kiss alapvetően a bőséges hazai és nemzetközi szakirodalom történeti, környezettörténeti, néprajzi és történeti földrajzi irodalmára és módszertanára támaszkodik. Ez utóbbi a 17–19. századi térképanyag felhasználásával együtt lehetővé tette számos bizonytalan földrajzi név azonosítását és a korabeli természeti viszonyok rekonstruálását is.

Az utolsó nagy fejezet az egész kötetten átívelő, igényes és szerteágazó kutatói szemlélet betetőzése, mely a Kárpát-medence középkori áradásaival kapcsolatosan kirajzolódó tendenciákat és következtetéseket foglalja egybe. A forrásanyag feldolgozásával számos összegző táblázat és diagram született, melyek nagyban elősegítik az események rendszerezését és a fontos következtetések megfogalmazását. A kutatás egyik kiemelendő erénye, hogy az árvizek gyakorisága, a régészeti adatok és üledékminták alapján több késő középkori árvízi csúcserődust is sikerült azonosítani. (591–596.) A szerző olyan jelentős összefüggésekre is rámutat, melyek alapján az áradások a korabeli időjárás és hőmérsékleti változások indikátoraiként is értelmezhetők. (640–662.) A vizsgálat eredményeként a középkori hidrológiai jelenségek (például a megnövekedett csapadékmennyiség hatásai), az ember és az áradások kapcsolata, a társadalmi-gazdasági következmények, a korszakban megfigyelhető, áradásokban gazdag és szegény periódusok mind számszerűsíthetővé és értékelhetővé váltak.

Kiss Andrea kötete tehát mérföldkőnek számít a középkori Magyar Királyságra vonatkozó környezettörténeti kutatások terén. A feldolgozott forrásadatok, illetve a releváns régészeti és természettudományos ismeretek szintetizálásával olyan hiánypótló összefoglaló született, mely egységbe foglalja a Kárpát-medence rövid, közép- és hosszú távon bekövetkezett éghajlati változásait, valamint azok környezeti-társadalmi-gazdasági hatásait. Az angol nyelven megjelent monográfia a hazai mellett minden bizonnyal a nemzetközi tudományosságban is elfoglalja majd méltó helyét.

Majláthné Sipos Csilla

DIE HABSBURGERMONARCHIE UND DER DREISSIGJÄHRIGE KRIEG

Hrsg. Katrin Keller – Martin Scheutz

(Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 73.)

Böhlau, Wien 2020. 451 oldal

Németországban a harmincéves háború 400. évfordulója meghatározó kulturális-tudományos esemény volt, számos szakmai és ismeretterjesztő publikáció, szépirodalmi munka látott napvilágot, kiállítások, konferenciák sorának központi témája volt. A kora újkor első valóban kontinentális és hosszú háborúja igazi mérföldkőnek számít Európa és a Német–római Biro-

dalom történetében, ugyanakkor nem csupán a felületes szemlélő számára tűnik úgy, hogy az évforduló németországi „belügyként” jelent meg a közvélemény előtt. Ennek nyilvánvalóan számos oka van, és egyaránt magyarázható a német történeti közgondolkodással, a ma is élő katolikus–protestáns megosztottsággal, de fontos szempont az is, hogy a többnyire német területeken zajló háború a képzőművészetben, irodalomban, népi kultúrában stb. ma is ható mély nyomokat hagyott maga után. *A Habsburg Monarchia és a harmincéves háború* címmel megjelent tanulmánykötet nem csatlakozott a fenti narratívához, hanem szakítani kívánt azzal a képpel, miszerint a harmincéves háború csak német belháború lett volna, és Ausztriát vagy más országokat, régiókat nem vagy csak alig érintett.

A tanulmánykötet egy 2018 októberében, Bécsben, az Osztrák Tudományos Akadémia, a Bécsi Egyetem Osztrák Történeti Intézete, az Új- és Jelenkortörténeti Intézet, valamint a Bécsi Városi és Tartományi Levéltár szervezésében megtartott konferencia előadásait tartalmazza. A mű hat témakörben vizsgálja a harmincéves háború és a Habsburg Monarchia viszonyrendszerét. Az első blokkban a háború és a hadi események, valamint azok következményeinek bemutatása áll a középpontban. Thomas Winkelbauer tanulmányában az osztrák örökös tartományok által megélt hadi eseményekkel foglalkozik, bemutatja, hogy a tartományok jelentős károkat szenvedtek a hadjáratok, az 1626. évi parasztháború és a bécsi udvar ellenreformációs törekvései következtében, ez utóbbi pedig jelentős demográfiai változásokhoz, nagyarányú protestáns kivándorláshoz is vezetett. Petr Maťa a cseh területeket vette vizsgálat alá. Történeti közhely, hogy a háború kirobbanása Csehországhoz kötődik: a nevezetes defenzatrúció (1618. május 23.), amely utólag a harmincéves háború „hivatalos” kezdőpontjává vált, majd V. Frigyes pfalzi választófejedelem, a „téli király” rövid életű uralkodása (1619–1620) és a cseh történelemben és közgondolkodásban a magyarok Mohácsához hasonló katasztrófafékként bevonult fehérhegyi csata (1620. november 8.) mind-mind cseh területeken játszódtak le. A cseh történeti irodalomban végletes véleményekkel találkozunk az említett események kapcsán: 1618–1620-ig a Habsburgokkal való együttműködést emelik ki, ezt követően a teljes szakítást hangsúlyozzák, egyfajta „nemzethalált” vizionálnak: e narratíva szerint míg máshol a harmincéves háború államképző eseménnyé vált, Csehországban államfelszámoló következményei lettek. Ma már sokkal árnyaltabb képet látunk. Maťa szerint az 1618–1620-as protestáns cseh rendi mozgalom a németalföldi példa nyomán egyfajta „forradalomnak” tekinthető, célja a katolikus Habsburgok leváltása és a holland mintát követő önálló állam létrehozása volt. A bukás után valóban megtörtént a felülről levezényelt, véres megtorlással párosuló elitcsere, azonban a rendek együttműködésére a Habsburgoknak még évszázadokig szükségük volt. Az események negatív következményeként ugyanakkor a cseh rendek valóban visszaszorultak. Korábban ugyanis a cseh korona és az abba foglalt (inkorporált) országok – Maťa szerint ez a helyes megfogalmazás –, így a Morva Örgöróság, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz csehek által vezetett közös rendi gyűlése megszűnt. A cseh rendek így elvesztették befolyásukat a másik négy tartomány felett, de ugyanígy kiszorultak a cseh kormányzások, a kancellária és a kamara vezetéséből is.

Pálffy Géza a harmincéves háború elfeledett hadszíntereként mutatja be a Magyar Királyságot. Pálffy európai kontextusban elemzi Bethlen Gábor és I. Rákóczi György motivációit és hadjárait. Hangsúlyozza, hogy a protestáns erdélyi fejedelmek beavatkozásainál nem elsősorban felekezeti szempontok érvényesültek. Bethlen például csak az első hadjáratánál bírta a magyar rendek, főként a protestánsok támogatását, utána nem, I. Rákóczi György még annyira sem, de ennek ellenére részben sikereseknek bizonyultak. Külföldről oszmán támadásnak tüntek az erdélyiek akciói, főként a török segélycsapatok miatt, ezt igazolják a Bethlen és Rákóczi békéit követő Habsburg–oszmán békék is. Magyarország ekkor mellékhadszíntérré vált, nem úgy, mint a megelőző században, amikor ez volt a Habsburgok fő szárazföldi hadszíntere és a Monarchia bevételai szempontjából is meghatározó országa. A harmincéves háború időszaka-

kára azonban a korábban jelentős jövedelmeket produkáló ország az erdélyi hadjáratok és az erdélyiek részére átadott területek (a hét vármegye) bevétel-kiesései miatt már nem számított meghatározónak. Pálffy felhívja a figyelmet az 1622. és 1625. évi „elfelejtett” országgyűlések jelentőségére, mint a Habsburgok és a magyar rendek között létrejött második és harmadik kiegyezésre, ami a harmincéves háború Habsburg politikája felől nézve – különösen a cseh rendekkel való összevetésben – valóban különlegesnek számít.

Dieter Speck egy – az osztrák történetírás részéről jórészt – elfelejtett régióról, Elő-Ausztria és a Felső-Rajna-vidék, illetve Elzász harmincéves háború alatti sorsáról írt egy alapjában véve helytörténeti jellegű összegzést. A háború előtt Habsburg kézen lévő birtoktestek ugyan a tiroli ág kezében voltak, mégis fontos szerepet játszottak a *camino imperial*, azaz az észak-itáliai és németalföldi spanyol Habsburg birtokok közötti összeköttetésben. A terület ezért állandó összeütközési pont volt a franciák, a spanyolok és az osztrák Habsburgok között. A régiót a Habsburgok hosszas küzdelem után veszítették el, amely során hol a svédek, hol a franciák szállták meg, és csupán Vorarlberget és Konstanzt sikerült császári kézben megtartani.

A következő blokk tanulmányai a Habsburgokra mint dinasztiára koncentrálnak. Horst Carl írásában hadvezéreként lépnek elénk a család tagjai. A közvélekedéssel ellentétben (gondoljunk az ismert mondásra a házasság és a háborúzás kapcsán) az osztrák Habsburgok több képviselője is – például maga III. Ferdinánd császár – kiemelkedő eredményeket és még vereség esetén is jelentős katonai teljesítményeket tudott felmutatni a csatatéren. A Habsburgok szerencséjére II. Miksa császár számos fiút hagyott hátra, az ő gyermekeik pedig (például Miksa, majd Károly és Lipót Vilmos főhercegek a német lovagrend élén) éppen ekkor futották be karrierjüket. A Habsburgok ezzel az 1650-es évekig biztosították a megfelelő vezetői „utánpótlást”, amit majd Mária Terézia révén tudtak újfent megismételni egy évszázaddal később.

Arno Strohmeyer tanulmánya az osztrák és spanyol Habsburgok együttműködését vizsgálja. V. Károly lemondásával az addig egy fő alatt vezérelt Habsburg Birodalom végleg ketté vált. A két ág szoros szövetségben maradt, számos házassággal erősítették meg a családi szövetségrendszerét. Azzal, hogy az osztrák ág örökölte meg a német–római császári címet, nem csupán a saját, hanem az észak-itáliai és németalföldi területek okán a spanyol ág érdekeit is képviselnie kellett. A korszak államfejlődése kapcsán számos elmélet, modell terjedt el, de mindegyik nehezen küzdött meg a spanyol és az osztrák Habsburgok változatával, hiszen mindkét esetben összetett monarchiákról, dinasztikus konglomerátumokról, a spanyol birodalom esetén pedig többközpontú államról és többközpontú kormányzatról is lehet beszélni. Ehhez járult a fiskális-katonai és az adóztató állam modellje is. Strohmeyer szerint viszont minden dinasztikus államnak, helyesebben dinasztianak megvolt a saját dinamikája: a fő cél nem a 17. század első felében meghatározónak tekintett államképzés, hanem a saját családi-dinasztikus politika fenntartása, a dinasztikus célok elérése volt. A holland történész Jeoren Duindam modelljét veszi alapul (*Dynasties. A Global History of Power 1300–1800*. Cambridge 2016.): a Habsburgok esetében a dinasztikus érdeket, a családon belüli rétegződést és ezek hatását vizsgálja a politikai döntésekre. A két ág ekkor is házasodik egymással a családon belüli kapcsolati rendszer erősítése végett (például III. Ferdinánd házassága III. Fülöp lányával). A dinaszticizmus politikai döntésekre is befolyással volt, az osztrák Habsburgok németalföldi és francia politikája ezt jól bizonyítja, de a vesztfáliai béketárgyalásokon is szoros együttműködés volt a két, külsőre eltérő államérdekek szerint cselekvő nagyhatalom között. Lena Oetzel tanulmánya az előbbi írást árnyalja. Két, a vesztfáliai béketárgyalásokat vizsgáló esettanulmány keretében azt mutatja be, hogy III. Ferdinánd számára az osztrák tartományúri és a császári pozíciója fontosabb volt a *Casa Austriaca* érdekeinek védelménél, ugyanakkor a két ág közötti dinasztikus kapcsolatok erősítésében, házasságok létesítésében továbbra is érdekelt maradt.

A tanulmánykötet harmadik blokkjának munkái a háborús terhekkel és a háború következményeivel foglalkoznak. William D. Godsey írása a rendi hitelek szerepét vizsgálja a császári hadsereg-finanszírozásban. Tanulmányában egy, az alsó-ausztriai rendek hitelezéséről 1655-ben összeállított jegyzéket elemez. Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy a legnagyobb hitelező nem osztrák, hanem egy magyar volt, Pázmány Péter, aki egy 1630-ban nyújtott 100 ezer forintos hitelösszeggel szerepel. A hiteleket az alsó-ausztriai rendek nem kizárólag a harmincéves háború költségeire nyújtották; azok érthető okokból a magyarországi végyárak fenntartását is szolgálták. Martin P. Schennach az 1626. évi felső-ausztriai parasztháború okait, eseményeit és következményeit vizsgálja, amelyek között a Habsburgok ellenreformációs törekvései, a tömeges katonai beszállásolások és azok terhei, a rosszul fizetett katonaság erőszakoskodásai is szerepeltek. Martin Scheutz a katonaság jelenlétével, beszállásolásával járó terhekkel, valamint a parasztháború mindennapjain és a hatalomváltásokon keresztül mutatja be a Steyr városában megélt eseményeket, Jacob Zetl naplóján keresztül.

Martin Scheutz írása akár a következő, a naplókkel, önvallomásokkal és a korai médiával foglalkozó blokkban is helyet kaphatott volna. Katrin Keller tanulmánya Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667) naplóját elemzi. Harrach Rómában tanult, pápai kamarás volt 1622-ig, utána prágai érsek lett, később a trienti püspök tisztét is elnyerte. 1629 és 1655 között olaszul írt útinaplót, 1637-től 1667-ig pedig németül, úgynevezett *Tagerechnungen*-eket a napi eseményekről. Több, köztörténetileg is érdekes eseményt személyesen is átélt, így 1648 júliusában Prága svédok általi elfoglalását, amikor fogságba esett és csak 50 ezer forint váltságdíj kifizetése után szabadult, de Bécs 1645. évi ostrománál is ott volt. Harald Tersch katonai karrieret mutat be önéletrázásokon, kegydíjakért esedező kérvényeken keresztül. Három nézőpontot vizsgál: a felső katonai rangokat betöltő főnemesét; a kapitányok szintjéig jutó kis- és középnemesét, polgárét; valamint az egyszerű közkatonáét. Alexander Zirr II. Keresztély anhalt-bernburgi herceg naplóján keresztül mutatja be az 1635. évi prágai béketárgyalásokat. Esther Beate Körber a piaci jelentések (*Messrelationen*) elnevezésű forrástípus szerepét elemzi. Ilyen piaci jelentéseket adtak ki Köln, Magdeburg, Frankfurt vagy Heidelberg városaiban a nagy éves vásárokhöz igazítva. Terjedelmük 96–104 oldal volt, általában félévente jelentek meg és a két vásár között történt európai politikai eseményeket mutatták be. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan tudott a Habsburg udvar nyomást gyakorolni e korai média tartalmára, akár a hírközvetítésben kiemelt szerepet betöltő postamesterek kinevezése vagy nyomdai engedélyek kiadása révén. A tanulmánykötet ötödik fejezete az emlékezetkultúrára koncentrált. Friedrich Polleross az *Annales Ferdinandei* címen 1640–1641-ben megjelent, Khevenhüller-féle portrégyűjtemény metszeteit hasonlítja össze, Alois Niederstätter a vorarlbergi háborús események, Arthur Stögmann pedig a svéd pusztítások alsó-ausztriai emlékezetét vizsgálja tanulmányában. Az utolsó blokk kitekintés a művészet- és a jogtörténet irányába. Werner Telesko a harmincéves háború 19. századi képzőművészeti recepcióját mutatja be. Christoph Kampman érdekes tanulmánya a vesztfáliai békét mint a nemzetközi jog és a „nemzetközi béke” fogalmainak eredőjét elemzi. Megállapításai szerint a vesztfáliai béke hatása a 18. század végén vált igazán jelentőssé a születőfélben lévő nemzetközi jog számára. Ekkor már nemcsak azért volt fontos, mert az első univerzális békekongresszus eredményeként jött létre, hanem modellként tekintettek rá a 18. századi háborúkat követő békekötések során, valamint ebből fejlődött ki a *Ius Publicum Europaeum* is.

Összegezve a tanulmánykötet eredményeit, vegyes összhatás rajzolódik ki, mint minden olyan kötetből, amely egy konferencia eredményein alapul. Sajnos, nem kapunk átfogó képet a harmincéves háború alatti Habsburg Monarchiáról, ugyanakkor számos új nézőpontból szemlélhetjük a korszak legfontosabb közép-európai eseményét.

Kenyeres István

Lovra Éva

VÁROSOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN

Városszövet- és várostipológia, 1867–1918

Terc, Bp. 2019. 240 oldal

Lovra Éva, a Debreceni Egyetem Műszaki Karának adjunktusa szakmáját tekintve építész- és településmérnök. Kutatási területe azonban számos olyan témára kiterjed, amely méltán tarthat számat a történészek érdeklődésére is. A vajdasági származású urbanista ugyanis a városmorfológia, mikro-urbanizmus, várostervezés-elmélet, tipo-morfológia, valamint a városi örökség meghatározása, értékelése és védelme mellett előszeretettel foglalkozik történeti aspektusokban is bővelkedő kutatási témákkal. Ilyen például a művészet-, építészet- és várostervezés-elmélet (szocialista modernizmus) a második világháború utáni Jugoszláviában, valamint a művészetelméleti, építészeti és városépítészeti kapcsolatok és kölcsönhatások kérdésköre 1867 és 1918 között Közép-Európában. Ez utóbbi témában végzett kutatásainak eredménye a most ismertetett kötet.

A szerző kezdetben talán nem is sejtette, hogy a magától értetődő gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusok mellett politika- és eszmetörténeti szempontból is mennyire kemény fába vágta a fejszéjét. A városiasodás és városfejlődés kérdése ugyanis a dualizmus kori Magyarországon a modernizáció mellett szorosan összekapcsolódott a nemzetállam-építés, valamint a hatalompolitika és a közigazgatás problematikájával. Nem véletlen, hogy Beksics Gusztáv (1846–1906), a korszak egyik legjelentősebb ideológusa nemzetállami víziójában kulcsszerepet tulajdonított a városoknak. *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra* című 1883-as munkájában is azt hangoztatta, hogy Európában a városoknak történetileg igazolt kultúrahordozó küldetése és ebből fakadó asszimiláló ereje van. Beksicsnek nagy szívfájdalma volt a magyar településszerkezet állítólagos deformáltsága és történeti elmaradottsága a nyugat-európai városokkal szemben. A sok tekintetben Grünwald Béla (1839–1891) nézeteit tükröző közigazgatási elképzeléseiben ő is jelentős szerepet szánt a városoknak. Végző soron Beksics – és a korabeli magyar elit döntő része is – egy olyan „modern” Magyarországot vizionált, amely a „régivel” ellentétben már elsősorban nem a megyékre, hanem a városokra alapozza saját területi-társadalmi szerkezetét és identitását. Ahogy *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk* című 1891-es munkájában Beksics megfogalmazta: „A domináns szempont és állandó követendő irány az, hogy városainknak minél inkább megkönnyíttessék az önálló törvényhatósággal való átalakulás. [...] Megye és város összeférhetetlenek. Az a község, mely a területi önkormányzatba van olvasztva, nem lehet város.”

Vajon valóban deformált és elmaradott volt a magyar városszerkezet a 19. század végén a nyugat-európai viszonyokhoz képest? Egyáltalán érdemes a nyugati példákhoz mérni a magyar városokat, vagy inkább Közép-Európára, mint sajátos jegyekkel bíró földrajzi-történeti régióra kellene alapozni az összehasonlító várostörténeti kutatásokat? Lovra Éva ez utóbbi mellett történelmi téren is vizsgálódásai terepének. Ahogy a könyv egyik előszavában a Széchenyi-díjas építész-mérnök Meggyesi Tamás utalt is rá, ez a korszak a „városfejlődés különös, kegyelmi állapotát képviseli”. (7.) Lovra kutatásai során a kettős Monarchia jelentősebb városainak települési szövetét, azaz a városok fizikai jellegzetességeit, épített környezetét és szerkezetét alkotó elemeket, illetve azok hierarchiáját vizsgálta (városmorfológia), és ezek alapján készítette el saját tipológiáját. A szerző mindenekelőtt azt a sajátos arculatot kereste, amely összeköti az egykori Habsburg városokat. Nemcsak Kárpát-medencei városokat térképezett fel, hanem a Lajtán túlra is átmerészkedett. A kötet lapjain tehát Budapest, Debrecen, Kolozsvár, Pozsony stb. mellett Bécsbe, Prágába, Ljubljánba és Zágrábba is elkalauzolja az olvasót. Ebben a tekintetben némi aránytalanság és következtetlenség azért érezhető a munka egészén. Míg az egykori osztrák

birodalomrész, valamint Horvát-Szlavónország és Bosznia tekintetében inkább csak birodalmi vagy makro-regionális jelentőségű városokkal találkozhatunk, addig a szűkebb értelemben vett történelmi Magyarországon számos kisebb, lokális vagy mikro-regionális jelentőségű település is tárgyalásra került. Ezzel együtt is elgondolkodtató – s erre Ivor Samels, a birminghami egyetem kutatója, a kötet másik előszavában is felhívja a figyelmet –, hogy a szerző által vizsgált városok ma 12 különböző állam területén találhatók, mindezek ellenére mégis, még száz év elteltével is rendelkeznek észlelhető közös vonásokkal.

A kötet egyik nagy erénye, hogy nem ugrik fejest a városmorfológiába, hanem egy alapos elméleti és történelmi bevezetővel indít, nagyobb eséllyel csábítva olvasásra a nem urbanista olvasóközönséget, legyen szó történészekről, művészettörténészekről vagy éppen geográfusokról. Lovra Éva nemcsak azt teszi világossá, hogy elsősorban az angol (M. R. G. Conzen) és olasz (S. Muratori, illetve G. F. Canniggia) városmorfológiai iskolák nyomdokában jár, hanem azt is, hogy miért esett a választása a vizsgált korszakra, földrajzi régióra és városokra. Az egyik fő érv természetesen az, hogy ezt megelőzően nem létezett olyan szakirodalom, amely átfogó módon foglalkozott volna a „városi szövet (általános) tipológiájával vagy (általános) várostipológiával” az Osztrák–Magyar Monarchiában. (14.) Mindez azt eredményezte, hogy a szerzőnek interdiszciplináris megközelítésben kellett áttekintenie az adott településekre vonatkozó várostörténeti, városzociológiai, építész-történeti szakirodalom és korabeli publikációk mellett a korszakkal kapcsolatos főbb történelmi, gazdasági, valamint műszaki-infrastrukturális irodalmat és forrásokat is. Lovra deklaráltan ahhoz az olasz városmorfológiai irányzathoz csatlakozik, amely szerint a város a kulturális fejlődés fizikai megnyilvánulása, melynek értelmében a kor gondolkodásmódjának ismerete elengedhetetlen előfeltétele az urbanizáció elemzésének. Az olasz Canniggia nyomán Lovra a városok fejlődését egy olyan dinamikus modellként fogja fel, amely a társadalom változásaira reagál, és annak háromdimenziós (szélesség, mélység és magasság) vetületeként érzékelhető. Ezt a megközelítést alkalmazva, az építészet és a várostervezés hagyományosan külön-külön vizsgált témaköreit egy összefüggő és összetett jelenségként teszi vizsgálódás tárgyává.

A történelmi áttekintés során a szerző arra a megállapításra jutott, hogy Mohács után két nagy tényező befolyásolta a középkorban még az általános nyugat-európai trendekkel többé-kevésbé szinkronban lévő magyar városfejlődést. A kora újkorban a török hódítás mintegy levágta magának az ország közepét, és ahol nem csupán pusztított, ott egy mezővárosias, horizontális irányba tolta el a településszerkezeteket, szemben a főként a Nyugat-Dunántúlra, a Felvidékre és Erdélyre jellemző szabad királyi és bányavárosok német típusú, vertikálisnak nevezhető szerkezetével. Később, a 19. században az ipari forradalom vívmányainak fokozatos megérkezése az országba egy lassan kibontakozó és helytől függően hol kevésbé, hol jobban megkészt folyamatot eredményezett, ami tovább deformálta az amúgy is rendkívül változatos és aránytalan Kárpát-medencei városképeket. A polgári átalakulás azonban egy egészen új korszak kezdetét hozta magával, amelyben az organikus fejlődést felváltotta a tervszerű településrendezés, elsősorban 1867 után. A kapitalista gazdasági viszonyok kialakulása, a robbanásszerű technikai és ipari fejlődés, köztük a vasúti közlekedés és logisztika gyors elterjedése alapjaiban változtatták meg a városok helyzetét. A század végére kiterjedt várostervezési szakirodalom állt a helyi döntéshozók rendelkezésére (többek között Camillo Sitte, Otto Wagner, Josef Stüben, Palóczy Antal munkásságának köszönhetően), amely – szoros kölcsönhatásban az osztrák birodalomrészrel – egy egységesülő, Habsburg-típusú városképi gondolkodást eredményezett a Lajta mindkét oldalán. A főként német nyelvű szakirodalomban fellelhető várostervezési elvek és víziók a gyakorlatban a helyi várostervezési szabályrendeletekben öltöttek testet. Ezek a szabályrendeletek mint a történelmi urbanizáció primer forrásai arról árulkodnak, hogy miként igazodtak a nagyívű városrendezési elvek a helyi viszonyokhoz, és mindez hogyan tette lehetővé az egyedi és hagyományos jegyeknek egy új korszakba történő átmentését, párhuzamosan az egységesülő modern és közép-európai arculat elterjedésével.

Lovra Éva a várostipológia elméleti és módszertani dilemmáiba is beavatja az erre fogékony olvasóit. Az Osztrák–Magyar Monarchia városainak tanulmányozása során ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy szemben az európai városok többségével, ahol viszonylag pontosan meghatározhatók a városiasodás egyes történeti rétegei, Magyarországon a különböző korok, stílusjegyek sokszor nagyon nehezen megragadható átfedésbe kerültek egymással. Mindez egy, a hagyományos olasz, angol és francia városmorfológiai iskolákra építő, azokat kombináló, de a közép-európai viszonyokra optimalizált metodológia kidolgozását tette szükségessé. A szerző által alkalmazott, úgynevezett integrált városmorfológiai módszer négy pilléren nyugszik: 1. a lehatárolt terület utcahálózat-mintájának meghatározásán, 2. a parcellák és épületek, illetve ezek utcahálózattal való kapcsolatának elemzésén, 3. a teleksorok és városi tömbök formájának és az utcához való kapcsolódásának meghatározásán, valamint 4. a zöld és szabad területek számbavételén. A tipológia során bizonyos specifikus elemek különösen hangsúlyos helyet kaptak, ilyen például a városok vasúti kapcsolódása, amely a korszakban a városfejlődés irányának egyik meghatározójának bizonyult. Ugyancsak fontos a történelmi városmag szerepe: az a kérdés ugyanis, hogy a központ milyen mértékben őrizte meg eredeti arculatát a századfordulós urbanizáció időszakában, nagyban befolyásolta a város egészének átalakulását. A szerző kiemelten kezeli továbbá a természeti környezetnek a várostipológiában betöltött szerepét is.

Mindezeket figyelembe véve Lovra Éva összesen 70 egykori magyarországi várost vizsgált kutatásai során és kitekintésként további 10 Lajtán túli városba is „ellátogatott”. Azzal a nem titkolt szándékkal térképezte fel a kései történelmi Magyarország városait, hogy rácsafoljon arra a városmorfológiai tézisre, amely szerint a formák és azok kombinációinak sokasága olyannyira egyedi városképeket eredményeznek, hogy nem is lehetséges semmilyen tipológia. A Lovra-féle tipológia ezzel szemben összesen 41 különféle városszövettípust, 16 városi alaptípust és 9 végleges várostípust különböztet meg a régi Magyarországon. A nagyívű és valóban nem egyszerű rendszerezés azonban a szerző szerint nem öncélú munka: ez teszi lehetővé ugyanis a várost felépítő alkatokat, a városszerkezet, az épített és természeti környezet együttes olvasatát. Mindez pedig az épített örökség meghatározásának, ápolásának és védelemének ügyét is hatékonyan szolgálhatja.

Lovra Éva munkája az urbanista szaknyelvben és irodalomban nem vagy csak kevésbé jártas olvasók számára is kimondottan érdekes és élvezetes olvasmány. Nemcsak a helytörténettel és várostörténettel foglalkozó történészek számára ajánlható bátran, hanem mindenkinek, aki szívesen vesz kezébe egy a kettős Monarchia koráról szóló, tudományos igénnyel és alaposítással megírt, ugyanakkor rajzokkal, ábrákkal, fényképekkel és térképekkel rendkívül gazdagon illusztrált kötetet.

Székely Tamás

Novák Attila

IDEOLÓGIA ÉS ÖNAZONOSSÁG

Az 1953-as budapesti cionista per

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2020. 203 oldal

„Átmeneti lebegés.” Ezzel a fordulattal jellemezte Bibó István a holokauszt utáni zsidóságnak az eredeti közösséghez való tartozás és az asszimiláció közé szorult állapotát (*Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Bp. 2001.). Az ebből való kitörést a közösség egy része a cionizmushoz való csatlakozásban találta meg. Ezt tette 1946-ban a 14 éves Engländer Tibor is,

aki fiatal kora ellenére ekkorra már sok mindent átélt, így a zsidóüldözést, Budapest ostromát, a csillagos és a védett házat, apja munkaszolgálatát és vidéken élő nagyszüleinek deportálását. 1944 a gyerektúlélők számára sokkal korábbra hozta a felnőtté válást, ahogyan erről számos napló és visszaemlékezés is beszámol. A holokauszt utáni évek fiatal felnőttjeinek világlátását és döntéseit alapjában meghatározták az üldöztetés traumái.

Engländer Tibor 1953-ban még mindig csak 21 éves volt. Ekkor társaival együtt „illegális cionista szervezkedés” vádjával bíróság elé állították. Mire a hat fiatal ellen indított eljárás eljutott a tárgyalásig, Engländerből másodfokú vádlott lett a „Kovácsi Edit és társai” címen lefolytatott eljárásban. A helycserét – és azt, hogy az elsőrendű vádlottá „avanzsált” Kovácsi államtitoksértése került végül előtérbe – egy olyan történelmi esemény váltotta ki, amely nemcsak a Budapesti Megyei Bíróság döntését, hanem a világpolitikát is újraírta. Sztálin halála a magyar belpolitikában Nagy Imre kormányra kerülésével indította el a változást és söpörte el a moszkvai orvosper és a csehszlovákiai Slánský-per magyarországi változatának megrendezését. A pert ugyan lefolytatták, a cionista fiatalokat elítélték, de az eredeti célok időközben jelentősen átalakultak.

Novák Attila cionizmussal foglalkozó munkássága a történész szakmában jól ismert, ennek eredménye számos tanulmány és az a 2000-ben megjelent monográfia, amely az első összefoglaló munka a cionista mozgalom háború utáni történetéről (Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. 1945–1949. Bp.). A most ismertetett kötet az állampárt – ezen belül az állambiztonsági szervek és a büntető törvényszék intézkedései – felől közelíti meg a mozgalommal kapcsolatos 1940-es évek végi és 1950-es évek eleji eseményeket.

A budapesti csoport – kétéves megfigyelési sorozatot lezáró – letartóztatása és pere azért különleges, mert a „letartóztatottak többsége erősen baloldali, a kommunista rendszerrel rokonszenvező, a holokauszt tragédiáját túlélte, a budapesti VII. kerületben lakó zsidó fiatal volt”. (8.) A pernek politikatörténeti, társadalomtörténeti, ideológiai olvasata is lehetséges, amely olvasatok együttesen járulnak hozzá a kötet címében is szereplő önzonosság jelentésének jobb megértéséhez.

Az első és második fejezet a mozgalmon belüli irányzatok közötti tájékozódást segíti az 1949-es feloszlás előtti és utáni időszakban, amit a történet szereplői, elsősorban Engländer Tibor bemutatása követ. A negyedik fejezet a már illegálisan működő mozgalom állambiztonsági iratokból kibontakozó ábrázolásával foglalkozik. Ezt követi a mozgalmi élet, az ideológia és programalkotás mikéntjének ismertetése. Végül a kötet az őrizetbevétel és a perek lefolytatásán keresztül tárgyalja a pártállam vezetőinek fellépését a cionista fiatalok ellen, ezt a perek utáni életutak bemutatása egészíti ki. Nem vállalt könnyű feladatot a szerző, amikor e csoportok szövevényes világának feltárására vállalkozott. A mintegy 200 oldalon rengeteg szereplő, helyszín és esemény szerepel, és bár a kötet végén fogalomtár segíti a mozgalomhoz kapcsolódó szókincs megismerését, a munka nevektől, adatoktól sűrű szövegében néha nehéz a tájékozódás.

A mozgalmat érdemes lett volna jobban kontextusba helyezni. Ez főként a vészkorszak esetében igaz, amely erősen jelen volt az érintett családok traumáiban. A zsidó közösség egy részét ugyanis ez hajtotta a hivatalos szervekben való csalódástól a háború alatti mentőtevékenységével presztízs-növekedést elérő cionizmus felé. Emellett a tárgyalás során is több esetben hivatkozási pont volt az üldöztetés utóhatása. A köztörténeti beágyazottság az 1949 utáni történéseket tárgyaló fejezetben már sokkal jobban érzékelhető. Az pedig még inkább kirajzolódik, hol volt a fiatalok ellen indított eljárás helye a nemzetközi és belpolitikai események összefüggésében. Ennek keretében azt is láthatjuk, hogy a külső fenyegetettség hogyan írta felül vagy szorította háttérbe a belső ellentéteket.

A mozgalmi életről szóló fejezetből megtudható, mit jelentett a tagság számára a cionizmus a hétköznapiakban, miből épült fel a csoport tevékenysége, amelyhez 1949 után az illegálitás miatt többletjelentés és számos rizikófaktor is társult. A szerző rámutat, hogy a cionizmus 1948-tól már nemcsak az Izrael iránti elkötelezettséget jelentette, hanem a pártállam vezetőinek szemében azonossá vált a zsidóság önállósodási szándékával. A baloldali cionista fiatalok

esete jól példázza, hogyan lett valaki a párt szemében ellenség annak ellenére, hogy nem állt rendszerellenes szándék cselekedetei mögött.

A kötetben a mozgalom történetét a „hatalom” reakciói szabják meg és tagolják, ezért fordulópont 1949: a cionista szövetség feloszlásának kikényszerítése, valamint ezért kiemelt esemény az 1953-as anticionista per is. A bevezetőben a szerző azt írja, az önálló, alulról induló szervezkedés és mögötte a pártállamtól, annak hivatalos ideológiájától eltérő gondolkodás a „totalitáriánus hatalom” rosszállását váltotta ki. A fiatalokat megfigyelték, letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. (9.)

A kelet-európai szocialista országok társadalmával foglalkozó történészek a „revizionista fordulat” óta az egyénekre és közösségekre cselekvő szereplőkként tekintenek, akiknek a diktatórikus hatalom döntéseinek passzív elszenvéde helyett – ha korlátozottan is, de – jutott mozgáster. E dinamikusan változó kölcsönhatás és a cionista fiatalok cselekvési lehetőségei megmutatkoznak az illegális mozgalmi élet fenntartásában is. Ezt érdemes lett volna a kötetben jobban hangsúlyozni. A csoporttagok ellen felhozott vádpontokban megfogalmazottak ugyanis részben a megváltozott belpolitikai helyzetre adott reakcióik, illetve a mozgalom életben tartására irányuló kreatív megoldásaik voltak.

A szerző több helyen utal a forráshiányra, és mozgalmi iratok híján az állambiztonsági iratokból rekonstruálja Engländer Tibor és társainak „összeesküvését”. Emellett használja Engländer 1990-es évek közepén adott videóinterjút, valamint a lábjegyzetekből értesülünk arról, hogy személyesen is megkeresett néhányat az egykori szereplők közül. A szerző a kihallgatási jegyzőkönyvek és a peranyag közvetítette valóságot „megszorított valóságként” aposztrofálja. (66.) Ennek szem előtt tartása fontos ahhoz, hogy az iratokból rekonstruált eseménysorra ne megtörtént, hanem ebben a formában „csupán” elmondott eseményekként tekintsünk.

A történeti elbeszélések a forrásokon alapszanak, ugyanakkor, ha a szerző egy kicsit elszakadt volna a fennmaradt iratanyag kronologikus bemutatásától, akkor jobban kibonthatóvá válik a cionista csoport mozgáster, az egyének egymáshoz való viszonyrendszere és a politikai változások hatása. Így a kötet a mindaddig ismeretlen részleteket leíró, eseménytörténet-jellegű fejezetek mellett az összefüggésekre rámutató, elemző részekkel egészült volna ki. Legjobban épp az ideológia és önazonosság kapcsolatának – a címben ígért – bemutatása hiányzik. Előbbinek egy külön fejezetet szentel a szerző, az önazonosság kérdése azonban csak rövid utalásokban és a zárszóban szerepel. Noha a per szereplőinek történetében valójában ez lenne az igazán izgalmas szempont, amely az egyéni olvasatok mellett tágabb, társadalmi összefüggésekre is rámutatna. Többek között arra: hogyan alakultak ki a szereplők identitásrétegei, miből táplálkoztak (családi háttér, holokauszt emlékezete, politikai és vallási világnézet, iskolai nevelés stb.), és ezek hogyan változtak meg (ha megváltoztak) az állampárt ellenséges magatartása miatt.

Novák bemutatja a csoport tagjainak társadalmi, családi háttérét. Emellett az 1950-es évek társadalmi kapcsolatairól sokat elárul az őrizetbe vett fiatalok szüleinek akciója, például az, hogy kikkel írtak levelet, véleményezést magukról és gyerekeikről az illetékes szerveknek a letartóztatottak helyzetének javítása érdekében. Érdemes lett volna jobban kidomborítani, hogy ez esetekben a politikai hatalom egyetemisták ellen lépett fel, hiszen – ahogyan arra utal is a szerző – a per megtörte a fiatalok pályáját. (187.)

A személyes motivációkról keveset tudunk meg, egy jövőbeli kutatásban érdemes lenne az egyéni reflexióknak nagyobb teret engedni. Bár Engländer portréja (57–60.) helyet kapott a kötetben, a vele készült interjú alapján mélyebbre lehetett volna ásni, és az ő szerepén keresztül kifejtetni egy olyan mozgalom személyes életutakra gyakorolt hatását, amelynek az 1940–1950-es években saját maga meghatározásával, majd újragondolásával és nem utolsósorban a vele szemben ellenségesen fellépő államhatalommal is meg kellett küzdenie. Véleményem szerint a kötet egyik legértékesebb része a per utáni életutakkal foglalkozó fejezet,

amelyen belül érdekes lett volna Engländer pszichológiai kutatómunkájára is részletesebben kitérni, hiszen pályaválasztására – vezetéslelektani, majd a döntéseméleti kutatásaira – minden bizonnyal hatással volt, hogy 12-13 évesen a holokausztot, 21 évesen a letartóztatást élte át.

A cionista mozgalomba bekapcsolódó fiatalok motivációinak megértéséhez közelebb vihet a politikai részvétel fogalma. Engländer és társai ugyanis politizáltak, kényszerűen illegálisan. A mozgalom színtere 1949 után nagyon megváltozott, álcázott tevékenység lett, konspirációt igényelt. A szereplők kapcsolatrendszerét a cionista csoportok egymáshoz, a zsidóság mozgalmon kívüli vezetőihez, a pártállamhoz, a Szovjetunióhoz, az 1948-ban megalakult Izraelhez, az ezután megnyílt budapesti követséghez, illetve az izraeli cionista pártokhoz fűződő viszonyai formálták. A későbbi kutatásokban egy további olvasata lehet a történetnek az is, hogy a szereplők hogyan használták a városi magán- és köztereket a találkozók megszervezésére, a városon kívüli helyszíneket a táborozásaik lebonyolítására, az illegális határátlépésekre.

A kötet historiográfiában betöltött helyét jobban érzékelhetné az olvasó a magyar és nemzetközi irodalomra való szélesebb hivatkozás által. Nemcsak a cionizmussal foglalkozó munkák, hanem a zsidóság holokauszt utáni történetével, az identitástörténetekkel, az állambiztonsági iratokkal, a koncepciók perekkkel vagy az ifjúságtörténettel, szub- és ellenkultúrákkal foglalkozó kutatások is bevonhatóak lettek volna, hiszen a holokauszt utáni zsidóság- és zsidó identitáskutatásnak bőséges irodalma van (Győri Szabó Róbert, Karády Viktor, Stark Tamás, Kovács András, Kovács Éva, Vajda Júlia stb.).

Maga a per értékelése, a hatalom szándékainak kibontása ugyan elszórtan megjelenik a kötetben, ám ezt hasznos lett volna egy helyre, jobban kiemelve, az ezeket alátámasztó érvekre felfűzve rögzíteni. Ennek hiányában az elemző részek csak felvillannak, a szerző nem mélyíti el a történetrétegeket, amelyek segítségével nemcsak Engländer élete került volna közelebb az olvasóhoz, hanem a zsidóság és a kommunista rendszer történetének egy változásoktól, belső ellentmondásoktól és személyes vívódásoktól nem mentes szakasza is.

Összességében Novák Attila kötetében egy bonyolult – valószínűleg emiatt is mindeddig fel-táratlan – történet szétszalazására vállalkozott. A cionizmushoz csatlakozó zsidó közösség 1950-es évekbeli helyzetéről, ennek politikai, állambiztonsági olvasatáról alapos képet kapunk, világossá válnak a politikai döntéshozatal mögötti főbb összefüggések, és megismerjük a titkosszolgálat „történetgyártási” gyakorlatát is. A fiatal cionisták koncepciók pere ismét példázza, hogy a rövid Rákosi-korszakról szóló ismereteink hiánylistája hosszú, az események sokszempontú elemzéséről nem is beszélve. A perbe fogott cionista fiatalok történetének, személyes életútjának és identitáskeresésének további kutatásához Novák Attila köteté jó kiindulópontként szolgál.

Huhák Heléna

Mitrovits Miklós

TILTOTT KAPCSOLAT

A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989

Jaffa, Bp. 2020. 308 oldal

Vajon Waclaw Felczak olvasta a *Rozsdatemetőt*? Könnyen lehet, bár a lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak szempontjából ennek nincs különösebb jelentősége. Ami az előzményeket illeti, annál inkább. Fejes Endre a *Rozsdatemető*ben örökítette meg egy józsefvárosi mun-

kácsalád sorsát s vele együtt azt a magatartásformát, amit kisemberségnek szokás nevezni. A Kádár-rendszer kedvező feltételei ellenére a Hábetler-család nem volt hajlandó a felemelkedés útjára lépni és továbbra is csak vegetatív ösztöneinek élt. Fontos azonban, hogy ezt a fajta „nem-cselekvés”-t Fejes nem annyira a politikai környezet által generált félelemre, mint inkább valamiféle levetkőzhetetlen igénytelenségre vezette vissza. Az 1930-as évek végén az Eötvös Collegiumban tanult Felczak nem sokkal a regény megjelenése után dorgálta meg magyar író és tudós ismerőseit, miszerint azok a levert forradalomra hivatkozva – valójában merő konformizmusból – lemondtak a bátrabb politikai cselekvésről, s „magyar Hamletek”-ként csúfolta őket. (46-47.) Tudva, hogy a lengyel ellenzék az 1960-as évek közepétől folyamatosan szervezkedett, Felczak szigorúsága némileg érthető.

A lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak történeti-társadalmi előfeltételei tehát alapjában különböztek egymástól. Mitrovits Miklós *Tiltott kapcsolat* című munkájának első fejezetei épp ezeket a különbségeket világítják meg, s azt, hogy az 1970-es években színre lépő új ellenzéki generációk a közelmúlt eseményeinek milyen értelmezését alakították ki magukban. Magyarországon elsősorban 1956-ról. Gyakran a bejáratott személyragok tárják fel a probléma lényegét: „a forradalom után megtörték a magyar társadalom gerincét” – hangzik az ismerős, leegyszerűsített frázis. De nem csak az utca embere, sok esetben a rendszerváltás magasán kvalifikált alakjai is hasonlóképpen vélekedtek. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezései egyszerre tanúskodnak az 1956 utáni megtorlás példátlanságáról és egy lelki-politikai árulással vádolható Kádár-kori társadalomról. Azonban a mártírium és a gyomorszocializmus képét narratív elmentmondás választja el egymástól, ami épp azért érdekes, mert Kiss Gy. egy lengyel katolikus hetilapnak még 1989 elején is az MDF rendszerhűségéről nyilatkozott. (237.)

Ugyanakkor Szabó Miklós, aki egy 1981-ben tartott szabadegetemi előadásában a „nem-cselekvés” társadalomlélektani okain elmélkedett, nem tartozott a gerincmetaforákkal bíbelődők közé. Ám Felczakkal azonos álláspontra helyezkedve végül is megkérdőjelezte azt a reflexszerű berögződést, amely a szovjet beavatkozástól való félelemmel magyarázta a magyar társadalom gyenge ellenzéki felbuzdulásait. Szavaiból valamiféle kollektív lelkiismeretfurdalásra lehetett következtetni, ami a „nagy alku” pozíciójából tekintett mindenre, így a Szolidaritástól hangos Lengyelországra is. „Végül is most itt vannak a lengyelek, akik lehetséges, hogy be fogják bizonyítani, hogy nemcsak a szovjeteken múlik ez, hanem végül is az érintett országoknak is van itt szerepük” – boncolgatta Szabó a frusztráció okait. Szerinte ebből következett az is, hogy a seftelgető, csóró lengyeleket lenéző, de a szovjeteket hergelő Szolidaritást titkon csodáló magyar társadalom jó része miért tudott olyan könnyedén azonosulni a hivatalos médiából áradó lengyelelles kampánnyal. (59–60.)

Az évszámok, vagy ha úgy tetszik: a történelem terhe nemcsak itthon, de Lengyelországban is legalább ekkora jelentőséggel bír. Sok lengyel számára még 1980-ban, a Szolidaritás felívelésekor is Jalta (tehát 1944) volt a mindenre magyarázatot adó egyszavas válasz. Valóban ennyire sötétek a történelem árnyai, vagy pusztán társadalmi önfelmentésről van szó? Persze az ilyen kérdésre nincs igazi válasz. A szerző azonban jól megvilágította a lengyel és a magyar ellenzék hivatkozási pontjait, egyúttal cselekvési lehetőségeik (vélt és valós) határait is.

Lányi Andrásnak a *Kísúgó*ban közölt *A proletár internacionalizmus 1980/81-ben* című esszéjében azt fejtegette, amire a fentiekben utalni igyekeztem: 1956-ban Magyarországon csontvelőig hatoló tragédia történt, míg ugyanez a lengyel 1956, 1968 és 1970 kapcsán nem mondható el. Éppen ezért a magyar társadalom protestképessége bátorság és remény híján a minimumra csökkent, illetve az életszínvonal-politika következtében mesterséges módon stimulálódott. (96.) S az, ami nálunk elmaradt, tudniillik a párhuzamos társadalom kiépítése, annak Lengyelországban évtizedekre, sőt akár évszázadokra visszamenő hagyományai voltak. Ha végiggondoljuk, hogy a láthatatlan Lengyelország már 1918 előtt, majd 1939 után is meny-

nyire jól strukturált volt, aligha csodálkozhatunk a Szolidaritás szerveztségén. Példaképpen megemlíthető a lengyel illegális sajtó – Magyarországon szinte elképzelhetetlen – aktivitása. Az 1977-ben létrehozott NOWA Kiadó két és fél év alatt kb. száz könyvet jelentett meg (1000 és 4000 közötti példányszámban!), továbbá itt nyomtatták a *Zapis*, a *Krytyka* és a *Puls* című folyóiratokat is. Történt mindez az állandó rendőri vegzátúra és megfigyelés árnyékában. (79.)

Fontos azonban, hogy nem önállóan tevékenykedő csoportokról volt szó, hanem jól strukturált, intézményesített ellenállásról. A szakszervezeti mozgalmak, a katolikus egyház és kisebb részben a jobboldali csoportok is egyetértettek abban, hogy csakis a szervezett fellépés kecsgethet sikerrel. Jacek Kuroń és más vezető értelmiségiek szintén azon az állásponton voltak, hogy csak az alternatív struktúrák mélyebb kiépítése után lehet a hatalommal érdemi párbeszédet folytatni. Magyarországon az eltérő történelmi-társadalmi adottságok miatt erre nem nyílt lehetőség. Igaz, Magyar Bálint 1982-ben kelt, *Polgárrá válni* című írásában a lengyel mintához hasonló programot vizionált. (120.) Ám az urbánus-demokratikus ellenzék ilyen irányú elképzeléseit nem mindenki osztotta. Az MDF köreiben a lengyel módszereket – a hatalom ingerlését elkerülendő – általában elvetették, emiatt nem is annyira véletlen, hogy a népi-jobboldali ellenzék lengyel kapcsolatai csak egy-egy személy (leginkább Kiss Gy. Csaba) külön érdeklődésén múltak.

Másként nézett ki a lengyel és a magyar ellenzéki mozgalmak társadalmi háttere is, erre a lényeges kérdésre azonban a szerző csak érintőlegesen tért ki. Míg a Szolidaritás – mint szakszervezeti föderáció – főként a munkásságot célozta meg, addig a magyar ellenzék leginkább a (városi) értelmiségiek mozgalma volt. Mitrovits szerint ennek oka a két gazdaság közötti különbségben keresendő: míg a térszerű elmaradása következtében a lengyel húzóágazat a Gierek-éra végéig a nehézipar maradt, itthon ez az 1950-es évektől kezdve fokozatosan háttérbe szorult. Ráadásul a magyar életszínvonal-politika farvizén egyre hangsúlyosabbá vált a munkahelyen kívüli jövedelemszerzés, rontva a munkásság gyáripari kötődésén alapuló szervezkedések lehetőségeit. Mitrovits szerint leginkább ennek köszönhető, hogy a magyar ellenzéki értelmiség nem a lengyel példát követte és nem a munkásszervezés irányába mozdult el. (90–91.)

Bár a szerző részletesen végigmazsolazza az ellenzéki kapcsolatok történetét, a megfelelő pontokon kénytelen visszatérni az 1956-os forradalom emlékezetére. Nem is annyira a magyar, mint inkább a lengyel ellenzék kapcsán. 1956 üzenetét Lengyelországban különböző módokon értelmezték. Egyfelől létezett egy általános lengyel–magyar barátság alapján álló emlékezetkultúra, amelynek Mitrovits egy teljes, képekkel gazdagon színesített fejezetet szentelt a kötetben. (178–206.) Másfelől Adam Michnik éppen a forradalom 20. évfordulóján tette közzé az *Új evolucionizmus* című programadó esszéjét, ami végül is a fegyveres ellenállás taktikájával szemben foglalt állást. Ezt a meggyőződését olyannyira fenntartotta, hogy még Orbán Viktor Nagy Imre újratemetésén elmondott, a szovjet csapatkivonást sürgető beszédét is provokációnak minősítette. (244.) Michnik programja adta meg tehát az alaphangot ahhoz a szervezkedéshez, amely a LEMP viszonylagos gyengesége és a lengyel állam jobbára töretlen instabilitása folytán a Szolidaritás legalizálásához vezetett. Az egyik krízisből a másikba bukducsoló LEMP már nem is takargatta a tehetetlenségét. Jó példa erre a Mitrovits által is felhasznált Panoráma-dokumentumfilm, amely 1980 augusztusában Gdańkot, Varsót és a lengyel vidéket szondázva igyekezett fényt deríteni a lengyel krízis okaira. Itt Jerzy Kołodziejski gdański vajda, valamint Mieczysław Rakowski miniszterelnök-helyettes több más pártfunkcionáriussal egyetemben nyíltan beszélt a gazdasági-társadalmi krízisről, a rossz ellátásról, a lakáshiányról és a mezőgazdaság alacsony teljesítőképességéről. A legalapvetőbb élelmiszerekért sorban álló varsói családokról készült vágóképek legalább ennyire sokkolóak lehetnek a magyar nézők számára. De nem csak a Panoráma operatőrei láttatták így az 1980-as évek Lengyelországát. A főszöveghez csatolt gazdag képmellékletek, a SZETA (Szegényeket Támogató Alap) balatoni táboraiban üdülő lengyel gyerekek rajzai is ugyanezt a benyomást tükrözik. (104.)

Bár a *Tiltott kapcsolat* alapján könnyen lehet az az érzésünk, inkább a két mozgalom közti különbség, mintsem az azonosság volt a hangsúlyosabb, az egymásra gyakorolt hatás mégis tagadhatatlan. A közös szolidaritásnyilatkozatokon és ellenzéki találkozók túl, a lengyel hatás a magyar ellenzék két legfontosabb fórumán, a szamizdaton és a kerekasztal-tárgyalásokon is rajta hagyta a nyomát. Az első magyar szamizdatok kiadásához nélkülözhetetlen volt Demszky Gábor 1981-es lengyelországi látogatása, ugyanis a rapid sokszorosítás technikája – amely egyébként is lengyel találmány – addig ismeretlen volt Magyarországon. Demszky tapasztalatai nélkül pedig erősen kétséges, hogy az 1981 végén alakult *AB Független Kiadó* és a belőle hamar kiváló *ABC* elindulhatott volna egyáltalán. (85.) Mint ahogy valószínűleg azt is kevesen tudják, hogy a Magyarországon 1989. március 22-én ülésező első Ellenzéki Kerekasztal mintája is Lengyelországból származott.

Bár Mitrovits a hazai polonisták ifjabb generációjához tartozik, már több, nem minden esetben lengyel vonatkozású kötettel bizonyította, hogy érdemes követni őt. Ezt elsősorban két dolognak köszönheti: letisztult, olvasmányos stílusban ír, másfelől pedig – ahogy az a *Tiltott kapcsolat* esetében is világosan látszik – nyitott az alternatív forráskutatások (oral history, fotók, mozgóképek) felé. Az, hogy a kötet egy Kontroll Csoport-idézettel indul, a második nyilvánosság és a zenei underground fontosságára hívja fel a figyelmet. A magyar újhullámos közösségek számtalanszor kiálltak a Szolidaritás mellett, ennek jó példája a Kontroll Csoport *Szeretlek* című „száma”, amely élőben rendszeresen *Szeretlekként* csendült fel, félreérthetetlenül Lech Wałęsara utalva. Látható, Mitrovits ebben a közegben is otthonosan mozog. Mind ebben valószínűleg az a szemlélet is a segítségére lehetett, amit a lengyel futball magyarországi népszerűsítését szolgáló weboldal (extraklasa.hu) szerkesztése során sajátított el.

A szerző most is elmélyült forrásmunkát végzett: a kötet a lengyel és a magyar illegális sajtó, szamizdat és szépirodalom, a politikai irodalom és az egyházi élet mély ismeretéről tanúskodik. Továbbá nemcsak az állambiztonsági anyagokat dolgozta föl és hasonlította össze más forráscsoportokkal, de az elérhető közvélemény-kutatások felhasználásával a korabeli közhangulat bemutatására is kísérletet tett. Kifejezetten hasznos a főszöveg végére illesztett adatbázisszerű függelék, amely a lengyel és a magyar vonatkozású ellenzéki sajtócikkeket rendezi kronologikus, illetve tematikus rendbe. Azonban azt is meg kell jegyezni – bár valószínűleg csak a szerkesztők restségéről lehetett szó –, hogy a szövegben nem minden esetben oldották fel a különböző lengyel hetilapok és kiadók neveit, ami a témában kevésbé jártas olvasók számára kisebb nehézségeket okozhat.

Pócs Nándor

Rab Virág

KAPCSOLATI HÁLÓZATOK A TÖRTÉNELEMBEN

Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája

Gondolat, Bp. 2019. 231 oldal

Számos társadalomtudomány, így a szociológia, a közgazdaságtudomány vagy a szociálpszichológia már régóta intenzíven kutatja a társadalmak nyílt és rejtett hálózatait. A történetírásban is egyre gyakrabban ismerik fel a hálózatkutatásban rejlő lehetőségeket. Rab Virág új kötete azt ígéri, hogy megismerteti az olvasót ezzel a kutatási módszerrel és egyben példát ad arra is, hogyan lehet azt a történeti kutatásban alkalmazni.

A hét önálló tanulmányból álló könyv részben Rab Virág korábban már folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent írásait tartalmazza. A bevezető után három nagyobb fejezet következik. Az első a hálózatelméleteket tekinti át. A második rész három alfejezete Gerard Vissering és Hegedüs Loránt életét, munkásságát, illetve a két bankár közötti kapcsolatot vizsgálja, míg a harmadik rész Hegedüs családi kapcsolatait tárja elénk. A Visseringről szóló tanulmányok megírásához a szerző az amszterdami Holland Nemzeti Bank és a hágai Holland Nemzeti Levéltár dokumentumait, valamint a szintén Hágában őrzött családi iratokat használta a korabeli és mai nyomtatott kiadványok, sajtó mellett. A Hegedüs Lorántról szóló tanulmányok is többféle forrásra támaszkodnak. Több családtag is hagyott hátra visszaemlékezést, naplót, és néhány éve családi hagyatékból egy terjedelmes iratanyag is előkerült, amelyet még Hegedüs húga, Rózsika gyűjtött össze a bátyjáról. A szerző interjút is készített a család egyik kései leszármazottjával, Töry Magdolnával, Hegedüs Rózsika unokájával. E források alapján rekonstruálta Rab Virág a családon belüli, egyáltalán nem szokványos viszonyokat.

A szerző a hálózatelméleti megközelítés egyik legnagyobb előnyét abban látja, hogy a hálózatok viselkedésére vonatkozó eddig felhalmozott tudást fel lehet használni a múltbéli társadalmi kapcsolathálókat tanulmányozására. A módszerrel nagy mennyiségű, akár korábban lényegtelennek tekintett adatot lehet ugyanis új módon rendszerezni s azokat vizuálisan is megjeleníteni, aminek segítségével „a részletek összességén túlmutató egészet” (16.) lehet megragadni. Rab célja a kapcsolathálózatok szerkezetének feltárása, valamint annak vizsgálata, hogy a háló szerkezete és a hálózatot alkotó egyének között milyen összefüggések vannak; majd ennek alapján új ismeretekkel gazdagítani a korszak gazdaságára és társadalmára vonatkozó tudásunkat.

Az első rész a 18. századtól napjainkig ismerteti a hálózat tudomány kialakulását és fontosabb eredményeit. Rab Virág szerint a történészek számára a módszer egyik fő vonzereje az, hogy lehetővé teszi az explicit modellalkotást – bár ő maga ezúttal nem élt ezzel a lehetőséggel. A hálózatelemzés révén lehetőség nyílik a mikro- és makroszintű elemzések összekapcsolására, a kétféle lépték közötti átjárásra. A meghatározó személyek kapcsolatainak mikroszintű vizsgálata során nyert információk magyarázatul szolgálhatnak a makrotörténeti folyamatokra.

Bár a második rész *A hálózat tudomány alkalmazásának lehetőségei a történettudományban* címet viseli, valójában az itt közölt tanulmányok Gerard Vissering és Hegedüs Loránt életét mutatják be, hagyományos narratív történeti elbeszélésben. Rab Virág több mint két évtizede kutatja az első világháború utáni évtized pénzügyi rekonstrukciójának kérdéseit, főként az 1920-ban megrendezett brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencia történetét, valamint Gerard Vissering holland bankár és jegybankelnök tevékenységét. Doktori értekezését is erről írta, és azóta számos írását szentelte a témának. Rab bemutatja Vissering szerepét a brüsszeli tanácskozás előkészítésében és lebonyolításában. Vissering amerikai bankárok megkeresésére két informális találkozót szervezett külföldi pénzügyi szakemberek részvételével a saját házában, 1919 őszén. Itt határozták el, hogy nagyszabású nemzetközi pénzügyi konferenciát hívnak össze a Népszövetség védnöksége alatt, hogy a vesztes és a győztes országok képviselői együtt vitathassák meg Európa pénzügyi újjáépítésének alapelveit. Az 1920 szeptemberében megrendezett brüsszeli konferenciának csaknem száz résztvevője volt, akik nemcsak az egyes bizottságok munkájában, de azon kívül is sok időt töltöttek együtt. Rab felhívja a figyelmet arra az újnak nem mondható összefüggésre, hogy ilyen informális találkozókön, fehér asztal mellett születtek a fontos döntések, s egy-egy döntés meghozatalában komoly szerepük volt a személyes szimpátiáknak, interakcióknak, mivel ezek lehetővé tették az egyes álláspontok jobb megismerését, megértését. Azt azonban nem vizsgálja a fejezet, hogy valójában milyen jelentőségűk, szerepük volt ezeknek az ismeretsegeknek, tudásnak, s milyen döntésekhez, változásokhoz vezettek a személyes kapcsolatok. A hálózatok elemzése helyett valójában a Visseringgel találkozó személyek puszta felsorolását kapjuk, és többnyire az sem derül ki a szövegből, hogy

miről is folytak a megbeszélések közöttük, mi volt a gazdasági és politikai háttere a találkozássoknak, holott ezek számos elemét a holland levéltári forrásokat korábban feldolgozó Péteri György írásaiból már ismerjük.

Rab szerint a világháború után a győztesek és a vesztesek szembenállása miatt nemcsak politikai és gazdasági, de kommunikációs szempontból is vákuum volt Európában, ami tönkretette a korábbi kapcsolatokat. Vissering egy semleges ország központi bankjának az elnökeként és a hálózat sok kötessel rendelkező, központi figurájaként fontos szerepet játszhatott a szembenálló felek közötti közvetítésben, a kapcsolatok újjáépítésében.

A nemzetközi tanácskozás utáni eseményeket azonban már nem mutatja be a kötet, pedig Brüsszel után Genova és Genf következett, újabb nemzetközi fórumok, ahol Európa első világháború utáni gazdasági újjáépítéséről tárgyaltak. Elmarad az 1919 utáni időszak pénzügyi és gazdasági helyzetének bemutatása is, aminek megírásához bőségesen rendelkezésre áll a történeti szakirodalom. Miközben az irodalomjegyzékben számos hálózatkutatással foglalkozó munkát találunk, a téma alapvető gazdaság- és pénztörténeti munkái hiányoznak. Rab Virág emellett alig ír Montagu Norman, a Bank of England kormányzója és Vissering kapcsolatáról, holott sokkal inkább Norman volt az, aki a korszakban a nemzetközi monetáris kapcsolatok központi figurája, meghatározó tényezője volt. Meglepő az is, hogy egy olyan könyvben, amelynek szerzője a személyek által alkotott kapcsolati hálók feltárását tűzi ki célul, milyen sok a tévedés, az elírás a szereplők beazonosításakor. A szerző összekeveri Paul és Max Warburgot egymással, tévesen mutatja be Paul Warburg tevékenységét is; Franz von Mendelssohnról mint a Bleichröder Bank munkatársáról ír, holott minden bizonnyal az ifjabb Franz von Mendelssohnról van szó, aki a Mendelssohn-bankház társtulajdonosa volt.

Az olvasónak gyakran az a benyomása támad, hogy a kötet túlértékeli a Vissering körüli személyes hálózat súlyát, például amikor azt írja: „az a kapcsolati háló, amely 1919-ben az amszterdami találkozók alkalmával kezdett működéskébe lépni, továbbra is az egyetlen fóruma maradt az európai gazdasági együttműködésnek”. (97–98.) Ez aligha igazolható, a szerző sem támasztja alá bizonyítékokkal kijelentését. Nem feledkezhetünk meg a kor számos formális és informális színteréről, ahol fontos döntések születtek; a párizsi Jóvátételi Bizottság, a Bank of England, a Federal Reserve Bank of New York vagy a Népszövetség különböző testületei, elsősorban a Pénzügyi Bizottság, majd az évtized végétől a jóvátételi kérdéseket rendező hágai konferenciák és az akkor létrehozott Bank for International Settlements egyaránt ezek közé tartoztak.

A kötet a vizsgált személyek kapcsolati hálóját látványos gráfokban ábrázolja, az azonban nem derül ki, hogy kik is kerültek bele a gráfok alapjául szolgáló adatbázisba (egyetlen találkozó vagy levélváltás elegendő volt-e ehhez), mitől alkottak hálót ezek az emberek, és mit jelent a kapcsolat erőssége vagy gyengesége esetükben. A gráfokat, egy kivételével, nem elemzi a szerző, pusztán illusztrációk maradnak a fejezetek végéhez illesztve. Az ábrákon szereplő neveket ráadásul sok esetben még nagyítóval is alig lehet kibetűzni.

A kötet legsikerültebb része Hegedüs Loránt és hozzátartozóinak eddig ismeretlen forrásokon nyugvó bemutatása. A munka ismerteti Hegedüs gyermekkorát és diákéveit. Apja, Hegedüs Sándor a Széll-kormány kereskedelemügyi minisztere volt, anyai ágon pedig a rokonsághoz tartozott Jókai Mór is. Hegedüs karrierje a magyar pénzügyminisztériumban indult, itt kötött életre szóló barátságot Popovics Sándorral és Teleszky Jánossal. Fellner Frigyes gyerekkori barátja volt, Navratil Ákossal, a jeles közgazdással pedig együtt tanult Berlinben az egyetemen, majd Navratil hűgát, Margitot vette el, míg Hegedüs húga, Rózsi-ka, Navratil Ákos öccséhez ment feleségül. 1898-ban országgyűlési képviselővé választották, a pénzügyi bizottságnak, majd a delegációnak lett főelőadója, ahol a közös hadsereg költség-

vetését akarta megreformálni. 1905-ben a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, később alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke lett, 1913 és 1917 között pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatójaként dolgozott. 1920-ban a béke delegáció tagja volt, az év végén pedig a pénzügyi tárcát kapta meg, hogy úrrá legyen az egyre jobban elhatalmasodó inflációs folyamaton.

Miközben számos, korábban ismeretlen dolgot tudunk meg Hegedüs életéről, a szakmai karrierjéről alig esik szó. Különösen kifogásolható, hogy milyen röviden, alig pár sorban (mégis számos hibával) kerül bemutatásra a pénzügyminiszteri tevékenysége, holott vitathatatlanul ez volt Hegedüs legfontosabb időszaka. Rab Virág összekeveri a vagyonadót a vagyonváltsággal és hibásan ismerteti a stabilizációs koncepció számos elemét is. Mindez azért is különös, mert több munka is feldolgozta már ezeket a kérdéseket. A könyv egyik alfejezete Hegedüs és Vissering kapcsolatának az elemzését ígéri, de még azt sem tudjuk meg, mit tartalmazott a két bankár levelezése, pedig már Péteri György is idézett a levelekből korábbi munkáiban. Vissering tanácsokkal látta el magyar kollégáját, aki ezeket be is építette az elképzeléseibe, az viszont már nem derül ki a könyvből, hogy mik is voltak ezek a javaslatok.

Hegedüs Loránt saját bevallása szerint „három poklon ment keresztül” életében. (120.) Előszőr a Tanácsköztársaság alatti letartóztatása idején, majd amikor megbukott pénzügyminiszterként, végül az ezt követő hosszas betegsége alatt, 1921 ősze és 1924 karácsonya között. 1921 telén, pénzügyi programjának kudarca és családi problémái miatt Hegedüs egy berlini szanatóriumba került, ahol azonban nem tudtak betegségén segíteni, végül egyik lánya a családdal dacolva menekítette vissza Budapestre. Rab a tünetek alapján a diagnózist bipoláris zavarként (szélsőséges hangulatingadozásokkal járó mentális betegség) adja meg, a volt pénzügyminiszter a mániás szakasz után a kudarc által kiváltott introjektív depresszióban szenvedett. A legjobb terápiának az írás és a családi, baráti segítség bizonyult számára, újra elkezdett újságcikkeket írni. A *Pesti Hírlapban* jelentek meg rendszeresen írásai, szépirodalmi műveket is publikált és az általa alapított Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének az elnöke lett.

Az eddig is ismert volt, hogy Hegedüst idegösszeomlással kezelték 1921-től, az azonban új információ, hogy szinte az egész család súlyos mentális betegségekkel küzdött, és neki sem 1921-ben kezdődtek a panaszai. Felesége, Navratil Margit és a középső lánya, Margit egyaránt depresszióban szenvedett, a legidősebb lánya, Jolán pedig skizofrén volt, aki megjárta a különböző szanatóriumokat, köztük a Lipótmezőt is. 1942-ben Hegedüs felesége és Margit lánya együtt követtek el öngyilkosságot a család gellérthegyi otthonában.

Az olvasó és a szerző dolgát is megkönnyítette volna egy családfa, esetleg néhány fotó, hogy könnyebben lehessen azonosítani a terebélyes család tagjait. Időnként Rab Virág is összekeveri a szereplőit, Navratil Dezsőt Töry Magdolna apai nagyapjának írja, holott az anyai nagyapja volt, Margitot harmadik gyereknek, Töry Emilt hol Töry Tibor apjának, hol nagyapjának nevezi. Hegedüs Sándor nem Hegedüs Rózsika, hanem Töry Magdolna dédapja volt.

A kötet a fülszövegben azt ígéri az olvasónak, hogy „két gazdasági és pénzügyi szakember (Gerard Vissering és Hegedüs Loránt) szakmai és családi kapcsolati hálózatainak tanulmányozza azokat az univerzális törvényszerűségeket, melyeket más, a természetben és a társadalomban fellelhető, úgynevezett komplex rendszerek (hálózatok) kialakulásával vagy működésével kapcsolatban már leírtak”. Nos, az univerzális törvényszerűségek bemutatása ezúttal elmaradt.

Pogány Ágnes

Zoltán Boldizsár Simon

HISTORY IN TIMES OF UNPRECEDENTED CHANGE

A Theory for the 21th Century

Bloomsbury Academic, London–New York 2019. 224 oldal.

Simon Zoltán Boldizsár a Leideni Egyetem adjunktusa és a Bielefeldi Egyetem tudományos munkatársa, az itt ismertetett kötet (Történelem példátlan változások idején: elmélet a 21. századhoz) pedig a szerző első könyve. Simonnak számos tanulmánya jelent már meg rangos, történetelmélettel foglalkozó folyóiratokban (például a *History and Theory* vagy a *Rethinking History* hasábjain), kutatási területe tehát főleg a történetfilozófia és a történetelmélet kérdéseire kötődik. Művének ambíciózusságát már az alcíme is előrevetíti, hiszen egy 21. századi történetelmélet kifejtését ígéri.

A második világháború végétől napjainkig terjedő időszak sajátos jelensége a szerző szerint abban fogható meg, hogy a nyugati társadalmakban egyre inkább elterjedt az emberiség múltjától (és jelenétől) radikálisan eltérő jövő lehetőségének víziója. Ebben a jövőképben reális opció az emberiség kihalása vagy az emberi lét meghaladása a technológia által. Egy esetleges *atomháború*, *ökológiai katasztrófa* vagy az *technológiai szingularitás* jelentik a jövő három legnagyobb fenyegetését. E precedens nélküli változások megvalósulásának esélyei természetesen vitatottak, és ezzel a szerző is számol, úgy gondolja azonban, hogy már a bekövetkezésük pusztán lehetősége is hatással van a társadalom történelemképére. A példátlan változások már nem érthetők meg a modern, lineáris, narratív történelemértelmezés segítségével, ugyanis a szingularitás és a nukleáris pusztítás egy minden addigi történelmi előzményt és emberi vívmányt lenullázó *esemény*hez kapcsolódnak. Amennyiben a jövő egy ilyen esemény lehetőségét rejti magában, úgy e fenyegetés a múlthoz való viszonyunkat is átalakítja. Az új történeti felfogás ebből kifolyólag elveti a folytonosságot, és olyan időérzékelés jellemzi, amelyben a fennálló viszonyokat felforgató és valami teljesen új dolog megszületéséhez vezető események kapják a főszerepet – a szerző ezeket a történéseket „korszakos eseményeknek” (*epochal event*) nevezi. Egy példa az ilyen gyökeres átalakulást magában hordozó időszakra Reinhard Koselleck által „Sattelzeit” névvel illetett korszak (kb. 1750–1850), amikor a radikális változások a teljesen megváltozott valóság leírására szintén radikálisan új fogalmakat hívtak életre. Mindez azt is jelzi, hogy a „korszakos esemény” terminusát nehéz egyetlen történelmi eseményhez kötni.

A múlt a jelen nyugati társadalma számára már nem az azonosulás terepe és tanulságok forrása (a szerző itt többek között a gyarmati múltra emlékeztető szobrok eltávolítását hozza fel példának); a történeti vizsgálódás legfeljebb csak azt árulhatja el, kik nem akarunk lenni a jövőben. Az itt kifejtett gondolatoknak külön aktualitást ad a könyv megjelenése utáni évben elterjedő koronavírus-járvány, amely talán értelmezhető korszakos eseményként. Nem is beszélve az Egyesült Államokban 2020-ban felerősödő és a szobordöntögetésekhez kapcsolódó emlékezetpolitikai vitákról, amelyek a múlttól való elidegenedés szándékának jelei.

A művet viszonylag kis terjedelme ellenére rendkívüli gondolatgazdagság jellemzi, és már a kitűzött célja miatt is kiérdemelheti a történészek figyelmét. Simon Zoltán Boldizsár ügyel a pontos fogalmi meghatározásokra (például nem azonosítja a pozitívizmust egyszerűen a tényközpontúsággal, különbséget tesz a historizmus és a posztmodern között), illetve igyekszik érthetővé, popkulturális utalások által (ezek sora a *Terminátortól* a *Harry Potter*en át a *Westworld*ig terjed) könnyebben megragadhatóvá tenni az általa leírtakat. A könyv ráadásul nemcsak ismert fogalmakat jár körül, hanem számos új (a „korszakos esemény”-hez hasonló) terminus bevezetésére is törekszik. Ilyen kifejezés a „kvázi-szubsztantialista tör-

ténetfilozófia”, amellyel Simon a saját elméleti törekvéseit jellemzi. Szubsztancialista ez a pozíció annyiban, hogy a történelem végéről szóló filozófiákkal (így Francis Fukuyama korai munkásságával) vagy a prezentista felfogással (amely szerint a jövő nélküli jelen határozza meg a múltat) ellentétben úgy látja, van a történelemben mozgás, séma. Ám azért csak „kvázi-szubsztancialista”, mert ennek a mozgásnak szerinte – szemben az 1945 előtt virágkorát élő szubsztancialista történeti gondolkodás álláspontjával – nincs meghatározott célja, értelme, fejlődésalapú menete.

A történelemnek alanya sincs: míg a historizmus számára a történelem arról szólt, hogy egy meghatározott dolog (az ember, egy eszme, egy nemzet stb.) időben változó módon fejlődött, addig a szerző szerint már nincs ilyen stabil alany, amely lineárisan felfogott időben kibontakozhatna vagy egyenes úton eljuthatna A-ból B-be. Ez utóbbi megállapítás azért lényeges, mert a modern történeti felfogás (kb. a második világháború végéig) nem csupán vagy nem elsősorban a múlttal foglalkozott, hanem a jövő „megszelídítésére” törekedett azáltal, hogy a múlt, jelen és jövő között folytonosságot tételezett fel. Egy lineáris történelemfelfogásban a jövő csak olyan eseményeket hozhat magával, amelyeket más változatban/kontextusban már ismerünk a múltból, ezáltal a lehetséges fenyegetések mértékét is hajlamok lehetünk alábecsülni. Ennek megfelelően a precedens nélküli változásokat tartogató jövő értelmezéséhez (vagy a katasztrófa elkerüléséhez szükséges tettek motiválásához) a modern történeti gondolkodás alkalmatlan.

Természetesen az utóbbi évtizedekben nem csupán a modern történetfelfogás volt forgalomban, így az eddig leírtak alapján felmerülhet az 1970-es évektől ható posztmodern/nyelvi fordulat szerepének problémája is. A szerző szerint a posztmodern narrativista történetfilozófia (leginkább Hayden White szellemi hatása) már sokat veszített a kezdeti lendületéből és egyre inkább az „establishment” részévé vált, tehát egy új történetelmélet megalkotásához jelenleg nem jelent akkora inspirációs forrást, mind a 2000-es évek előtt. Elsősorban azért nem, mert a narrativista megközelítések csak a beszéd és a nyelv vizsgálatával foglalkoznak, a nyelven kívüli valóság megismerésének kérdésére pedig eretnenséggént tekintenek. Valamilyen más történetelméletre van szükség, amelynek keretei között képesek lehetünk példátlan változásokkal is számolni. Kérdés, hogy ha sem a modern, sem a posztmodern nem ad kielégítő megoldást, akkor hogyan néz ki egy 21. századi történetelmélet?

Amennyiben a történelem változik, akkor e mozgás jelentőségének felméréséhez szükség van a nyelven kívüli dimenziók vizsgálatához: milyen kapcsolat van tehát a diskurzuson túli világ és a történész között? Simon Zoltán Boldizsár – Frank Ankersmithez hasonlóan – a *történeti tapasztalat* fogalmára támaszkodik, de utóbbi szerzőhöz képest más válaszokat ad a témában. Egy régebben elterjedt, posztmodern előtti állásponthez való visszatérés lenne, ha a szerző azt állítaná, hogy képesek vagyunk a létező múlttal kapcsolatos történelmi tapasztalataink kifejezésére, s ezáltal a múltat valahogyan jelenbélivé tenni (például egy történészi szakmunkán keresztül). A szerző azonban úgy látja, a minket körülvevő világról (és a múlt jelenbéli maradványairól) csak annyi állapítható meg biztosan, hogy létezik, ezért a vele való találkozás hatással lehet ránk. Azaz a múlt és a minket körülvevő világ nem hordoz önmagában semmilyen jelentést, amelyet egy történész, mondjuk, „felszínre hozhatna” – ez utóbbi megállapítással valószínűleg a historizmus/szellemtörténet képviselői, de még a posztmodern gondolkodók is egyetértenének, hiszen ezen irányzatok közös álláspontja, hogy az önmagában jelentés nélküli, kaotikus múltat a történész „ruházza fel” valamilyen jelentéssel. Simon Zoltán Boldizsár azonban ehhez egy nagyon fontos gondolatot is hozzáfűz: szerinte a történész egyáltalán nem a múltat látja el valamilyen jelentéssel (ugyanis a külvilágról még azt sem tudhatjuk biztosan, hogy alapállapotában kaotikus és, úgymond, csak a mi jelentésadásunkra vár), hanem a múlt maradványaival való *találkozás-*

sunkat (a történeti tapasztalatot) értelmezhetjük és alakíthatjuk át valamilyen új jelentéssé. Ez az általunk konstruált jelentés tehát nem közvetlenül a történelmi tapasztalatot fejezi ki, hanem annak az értelmezését. (Úgy gondolom, érdemes lenne hozzávenni az itt kifejtett állásponthez *Theodor Lessing: Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen* [Leipzig 1927.] című könyvét, amely az 1920-as években azzal támadta a szellemtörténetet, hogy ismeretelméleti szkepszise ellenére mégiscsak feltételez egy adott, egységesen létező külvilágot, amely a történész jelentésadására vár.) Nem a múlt maradványait (például egy tárgyat vagy levéltári forrást), sokkal inkább az azokkal történő találkozásunkat/szembesülésünket értelmezzük. Ez az interpretáció pedig nagyon sokféle lehet, s már az is kérdés, kivált-e belőlünk egyáltalán bármilyen reakciót a találkozás. Jelentésadás csak egy *etikai pillanat* következtében történik meg, amennyiben a találkozást a történész úgy értelmezi, hogy az megkövetel tőle valamit. Az etikai parancsnak azonban a szerző szerint nem a múlt és nem a jelen felől kell érkeznie. Ha a történész mindössze a holtak hangjának megszólaltatója, akkor történeti felfogásában kevés szerep jut a változásnak és a jövőnek. Azok a történészek, akik az etikai motivációt a jelenből vezetik le (mikrotörténelem, history from below – a társadalmi vagy politikai igazságtalanságok orvoslását célzó irányzatok), bár történetiek ugyan, de a jövő dimenziójának elhanyagolása miatt nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miként következnek be változások a történelemben. Simon Zoltán Boldizsár megoldási javaslata az, hogy az etikai követelésnek a jövővel kapcsolatos víziókból kell származnia, azaz valamilyen elképzeléssel kell rendelkezniünk arról, hogy miként fognak kinézni az emberi társadalmak a jövőben. Talán nem véletlen, hogy mindezek után a szerző az epilógusban fel is teszi a kérdést: történelem-e ez még egyáltalán? Úgy véli, hogy igen, mert az időbeli változással foglalkozik, arról ad elméletet.

Jelen sorok szerzője ugyanakkor némely felvetés kapcsán szívesen olvasott volna bővebb kifejtést. A szerző egyik kiinduló álláspontja az, hogy a nyugati társadalmakban a fentebb vázolt történetfelfogás egyre dominánsabbá válik, ennek alátámasztására azonban csupán rövid terjedelmet szán, és mindezt ráadásul árnyalja azzal a megjegyzéssel, hogy a lineáris, fejlődéselvű értelmezés is jelen van még, például a politikai szférában vagy a társadalmi emancipációs törekvésekben. Egy elméleti munkának nem kötelező receptet kínálnia a gyakorlati történészi tevékenység számára (bár számos, történelemről gondolkodó szerző erre is törekszik, lásd például: *Szijártó M. István: A történész mikroszkópja*. Bp. 2014.), ugyanakkor érdekes lett volna még több példát látni arra, hogy miként hat az új történelemfelfogás a konkrét művekre, megközelítésekre, mert így e jelenség súlyát is jobban lehetne érzékelteni. Érdemes abba is belegondolni, hogy történetfelfogások tekintetében létezik-e különbség a nyugati és más *társadalmak* (tehát nem feltétlenül az akadémikus történetírások) között? A nem nyugati társadalmak is szembesülnek olyan eseményekkel, amelyek megágyazhatnak a precedens nélküli változások vízióinak, és e tapasztalatok élesíthetik a „korszakos eseményekben” gondolkodó, jövőre irányuló történeti érzékenységet. Ha ez így van, akkor egy sürgető kérdés az lehet, hogy vajon a lineáris történeteket író (és így a status quo fenntartásához valamelyest hozzájáruló) történetírás miképp reagál majd a társadalom új történeti érzékéből adódó kérdésfelvetésekre?

Összességében azt gondolom, hogy az ismertett könyv mindenképpen beváltja a hozzá fűzött reményeket. Alapos eligazítást nyújt a kortárs történetelmélet vitáiról és sok vonatkozásban eredeti koncepciót vázol fel; elmélete figyelemreméltóan tágítja a történészi képzelőerőt és fantáziát. A posztmodern megközelítéseket gyümölcsöző módon gondolja tovább, azaz irányzat más kritikusaival ellentétben nem „temeti” azokat és nem akar egy posztmodern előtti, feltételezett állapothoz visszanyúlni. Az irodalomjegyzék tanúsága szerint behatóan ismeri a téma szakirodalmát és a főbb teoretikusok munkásságát. Simon Zoltán Boldizsár kötete

kiváló szöveg a történelemtől való gondolkodás 21. századi állapotának megismeréséhez, precíz fogalomalkotási törekvései és vitakészsége pedig kiemelik a hasonló témájú munkák sorából – éppen ezért véleményem szerint érdemes lenne magyar fordításban is megjelentetni. Főként, hogy a szerzőnek azóta újabb angol nyelvű kötete is megjelent (*The Epochal Event: Transformations in the Entangled Human, Technological, and Natural Worlds* – Palgrave Macmillan; 2020), amely a korszakos esemény definícióját fejti ki bővebben.

Törő László Dávid

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Csákö Judit PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Csernus-Lukács Szilveszter tudományos munkatárs

Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

Csukovits Enikő az MTA doktora, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Gyáni Gábor az MTA rendes tagja, professor emeritus

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Huhák Heléna tudományos segédmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Majláthné Sipos Csilla PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Pogány Ágnes kandidátus, egyetemi docens

BCE Kommunikáció és Szociológia Intézet, Budapest

Skorka Renáta PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Pócs Nándor tudományos kutató

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Székelly Tamás tudományos munkatárs

Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs

DE Történelmi Intézet, Debrecen

Tringli István PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Tusor Péter az MTA doktora, tudományos tanácsadó, kutatócsoport-vezető

MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest–
Róma

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

MARRIAGES, OFFICES AND WARS – STUDIES ABOUT THE ANGEVIN ERA

<i>Judit Csáková</i> : The siege of Zadar (1345–1346) in Light of Narrative Sources	1139
<i>Enikő Csukovits</i> : The Journey of King Louis (the Great) of Hungary to Naples.....	1167
<i>Renáta Skorka</i> : Marriages of Convenience, Forced Betrothals. The Political, Economic, and Legal Features of Dynastic Agreements in the Kingdom of Hungary in the Fourteenth Century	1181
<i>István Tringli</i> : The Protection of Royal Estates in the Angevin Period	1209

ARTICLES

<i>Péter Tusor</i> : Source Critical Remarks on the History of the Wesselényi Conspiracy.....	1233
<i>Szilveszter Csernus-Lukács</i> : Linguistic Policy and Linguistic Structures in Bács-Bodrog County in 1862	1279

IN PERSPECTIVE

<i>Gábor Gyáni</i> : What is Marxist history writing?	1311
---	------

BOOK REVIEWS

<i>Andrea Kiss</i> : Floods and Long-Term Water Level Changes in Medieval Hungary (<i>Csilla Majláthné Sipos</i>)	1333
Katrin Keller – Martin Scheutz (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie und der Dreißigjährige Krieg (<i>István Kenyeres</i>)	1335
<i>Lovra Éva</i> : Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia, 1867–1918 (<i>Tamás Székely</i>)	1339
<i>Novák Attila</i> : Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per (<i>Heléna Huhák</i>).....	1341

<i>Mitrovits Miklós</i> : Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989 (<i>Nándor Pócs</i>)	1344
<i>Rab Virág</i> : Kapcsolati hálózatok a történelemben. Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája (<i>Ágnes Pogány</i>)	1347
<i>Zoltán Boldizsár Simon</i> : History in Times of Unprecedented Change. A Theory for the 21th Century (<i>László Dávid Törő</i>)	1351
 AUTHORS OF THIS ISSUE	 1355